
LIETUVIŠKŲ ELEMENTORIŲ KALBOTYROS TERMINAI

Gita Kazlauskaitė

Vilniaus pedagoginis universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-2009 Vilnius

Lietuviška kalbotyros terminija nuosekliai buvo pradėta kurti ir plėtoti tik pirmoje XIX a. pusėje. Kadangi tvirtos lietuvių kalbotyros tradicijos dar nebuvo, tai autoriams terminus teko kurtis ar versti iš svetimų kalbų. O ir per visą šimtmetį tebuvo išleista vos keletas lietuviškų gramatikų. Dėl tokių aplinkybių nemenkas vaidmuo kuriant ir plėtojant lietuvišką kalbotyros terminiją teko ir elementoriams. Visų pirma jie pradėti leisti gerokai anksčiau – pirmuosius lietuviškus kalbotyros terminus, vartotus ilgiau nei du šimtmečius, randame jau M. Mažvydo elementoriuje „Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr raschity“¹. Antra, jų išleista gerokai daugiau².

Elementorius paprastai apibrėžiamas kaip „skaitymo ir rašymo vadovėlis“ (DŽ, 2000: 150). Kaip žinia, pradinio mokymo turinį lemia laikotarpio pedagoginės nuostatos, kultūrinė situacija, istorinės aplinkybės, todėl apimtimi ir turiniu elementorių būta labai įvairių. Vieni jų, kaip ir M. Mažvydo, tėra trumpi priedai prie katekizmų (didelė jų dalis išleista XIX a.), kiti – skaitymo ir rašymo vadovėliai (dažniausiai pasitaiko XX a.), dar kiti peržengia elementoriaus sąvokos ribas ir prilygsta trumpoms mokyklinėms gramatikoms (pvz.: S. L. Kušeliausko „Szkala pavargėlių siratų ir apie daugel kitų naudingų žinių“ (1862 [1887], 1862 [1896]), P. Bendoriaus „Vaikų žvaigždutė“ (1905), J. Jurginio „Labas rytas“ (1939)). Tai, be abejonės, turėjo įtakos ir juose vartojamiems kalbotyros terminams.

Lietuviškų elementorių raida, jų sudarymo principai plačiau apžvelgiami lietuvių pedagogikos istorijai skirtuose darbuose (Simaška, 1964; Lukšienė, 1970; Lietuvos mokyklos už pedagoginės minties..., 1983; Lukšienė, 1985; Karčiauskienė, 1989; 2000 ir kt.). Aptartas ir elementorių vaidmuo lietuvių kalbos istorijoje (Zinkevičius, 1988; 1990; 2000). Lietuvių kalbotyros terminų istoriją tyrinėjęs A. Balašaitis daugiau dėmesio skyrė gramatikų, žodynų, atskirų kalbos mokslo sričių apibendrinamojo pobūdžio veikalų terminijai ir į disertacijos šaltinius įtraukė tik reikšmingiausias XIX a. elementorius (K. R. Nezabitauskio „Naujas mokslas skaitima...“, K. Aleknavičiaus „Elementarius...“ ir S. Daukanto „Abeciela...“). J. Jablonskio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ (1901) įtaka dabartinei kalbotyros terminijai aptariama St. Keinio straipsnyje „1901 m. Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ kalbos mokslo terminai“³. Tos gramatikos terminai pate-

ko į XX a. pradžioje išleistus elementorius. Šio straipsnio tikslas – aptarti lietuviškuose elementoriuose vartojamus kalbotyros terminus ir nušviesti elementorių vaidmenį lietuviškos kalbotyros terminijos raidoje.

Kalbotyros terminų atžvilgiu elementorius galima suskirstyti į tris grupes: 1) elementorius, kuriuose šios mokslo srities terminų apskritai nėra (pvz.: J. F. F. Schröderio „Lietuviszkos bey wokiszkos skaitimo knygeles...“ (1871–1884), „ABC knigeła del mažu waiku“ (1861), „Naujausias elementorius ir poteriai“ (1904–1918), P. Višinskio „Mažas elementorius...“ (1908–1914) ir kt.); 2) elementorius, kuriuose vartojami lotyniški („Mokslas nauka skaytima raszto lękiszko...“ (1763–1766), „Mokslas skaytima raszta lietuwiszka...“ (1783–1864)), lenkiški (P. Vaicekauskio „Elementarz polsko – litewski...“ (1862)), rusiški (J. Krečinskio „Русская грамота для литовцевъ...“ (1875–1896), V. Zolotovo „Букварсь жемайтишкой – русишкасись...“ (1865), „Мокслась скайтима рашта летувишка дђль мажу вайку...“ (1865)) terminai; 3) elementorius, kuriuose vartojami lietuviški terminai. Pastaroji grupė ir bus aptariama plačiau⁴.

Elementorių apimties ir turinio įvairovė lėmė vartojamus terminus tiek kiekybės, tiek kokybės atžvilgiu. Vienuose elementoriuose vartojama tik keletas pamatinių, dažniausiai fonetikos ir rašybos, terminų (pavyzdžiui, M. Brundzos elementoriuje „Lamentorjus lietuwiszkas...“ (1859) vartojami trys terminai: *Saubalse*, *Pusbalse*, *sylaba*; T. Juzumo elementoriuje „Didesis elementorius...“ (1855, 1860) – penki terminai: *stambioji kningine rodbalse*, *smólkioji kningine rodbalse*, *stambioji rasztine rodbalse*, *smólkioji rasztine rodbalse*, *sudieimas rodbalsiu*; A. Krikščiukaičio elementoriuje „Naujas elementorius...“ (1901, 1907) – trys terminai: *litara*, *mažoji litara*, *didžioji litara*), kituose galima rasti daugelį pagrindinių kalbotyros – fonetikos ir rašybos, morfologijos, skyrybos – sąvokų pavadinimų (pavyzdžiui, S. L. Kušeliausko elementoriuje „Szkala pawargelių...“ iš viso vartojama daugiau kaip penkiasdešimt terminų, pvz.: *kalba*, *žodis*, *draugbalse*, *saubalse*, *litera*, *wienskaitlis*, *daugiaskajtlis*, *gimimas wiriszkas*, *gimimas moteriszkas*, *žodis welijantis* „tariamoji nuosaka“, *žodis paszalpinis* „pagalbinis veiksmazodis“ ir kt.; P. Bendoriaus elementoriuje „Vaikų žvaigždutė“ (1905) – per septyniasdešimt terminų, pvz.: *raidė*, *priebalsė*, *dvibalsė*, *pusbalsė*, *skiemuo*, *tikrasis* „tikrinis“ *daiktavardis*, *netikrasis* „bendrasis“ *daiktavardis*, *vardininkas*, *įrankininkas* „įnagininkas“, *liepiamasis sakymas* „liepiamoji nuosaka“, *reiškiamasis sakymas* „tiesioginė nuosaka“ ir kt.). XX a. elementorių pobūdis iš dalies pasikeičia, t.y. labai susiaurėja pateikiamos dalykinės medžiagos apimtis ir vartojamų terminų inventoriūs.

Rengiant straipsnį, pagrindinis elementorių bibliografijos šaltinis buvo A. Račiauskaitės „Lietuviškų elementorių bibliografijos rodyklė“ (Lietuviški elementoriai, 2000: [314]315–[344]345), kurią sudaro 1547–1999 m. išleisti ir išlikę lietuviški elementoriai, skirti lietuviškoms mokykloms⁵. Iš viso buvo peržiūrėta 144 elementoriai (įskaitant kartotinius leidimus).

BENDRIEJI KALBOTYROS TERMINAI

Bendrieji kalbotyros terminai vartojami negausiai – tiek XIX, tiek XX a. elementorių autoriai tepateikia kelis pamatinius terminus, pvz.:⁶

kalba KPK 1, SP 5, TL 4, SKSR 1916 64, SMA 29, ME 53, TS 1925 64, 1928 (1929) 2, RK 1956 95, 1963 111, MEL 102 (*kalba* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 16, GP 3);

raštas SP 4, SE 1906 3, TL 4, SKSR 1909 Vršl., 1916 Pršlp., NK 2, JK 1917 (1918) 3, ES 1918 77, VŽ 1923 74, 1926 75, TS 1925 64, 1928 2, 1929 65, MVD 63, VR 1929 70, JLR 3 (*rasztas* DA 4, *rásztas* OE 34, *páuumac* MI 32, *Rasztas* WNP 1877 18);

žodis KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, LKK 1864 [1892] 6, SLP 5, WNLF 10, BVŽ 1905 (1916) 11, LE 1905 Vršl., 1915 36, SP 16, SE 1906 4, AME 4, BDE 17, DAP 1906 2, 1919 3, SD 3, SKSR 1909 Vršl., 1916 64, VE 5, NK 3, BE 52, DE Pršlp., MR 12, SPŽ 32, JK 1917 (1918) 53, 1939 52, ES 1918 75, 1939 95, SA 9, SMA 29, DABC 1921 (1925) 40, VŽ 1923 80, 1926 25, BPŽ 3, MVD 3, TS 1928 65, 1929 2, 1932 60, PMD 56, AZA 88, VR 1936 71, 1940 76, JLR 26, JES 1941 51, 1948 58, BSE 55, RK 1956 95, 1963 111, MEL 102, AV 53, AG 86 (*Žodis* WNP 1808 (1877) 5, *žodis* DA 3, *zodis* MMLS 6, *жодис* MI 30, *zodis* KPK 24).

Rūšiniai terminai anksčiausiai (K. R. Nezabitauskio elementoriuje) imti vartoti kalbant apie žodį pagal skiemenų skaičių, t. y. dažniausiai skiriami vienskiemeniai (pvz.: *zodis wienbalsynis* NMS 12, *zodis wienos subalses* AL 15, *vientartis zodis* SLP 7, *vienaskiemenis zodis* BVŽ 27, *vienskiemenis zodis* TS 1929 2), dviskiemeniai (pvz.: *zodis dwybalsinis* NMS 12, *zodis dwieju subalsiu* AL 15, *zodis [zodis] dwieju súdeniu* GP 7, *zodis dwiejų skiemenų* LKK 1864 [1892] 5, BDE 23, *dviskiemenis zodis* BVŽ 1905 27, JK 1939 112), triskiemeniai (pvz.: *zodis triju skiemenu* AL 17, *zodis [zodis] triju súdeniu* GP 7, *zodis trijų skiemenų* LKK 1864 [1892] 5, BDE 23, *triskiemenis zodis* BVŽ 1905 27, JK 1939 112) ir keturskiemeniai žodžiai (pvz.: *zodis keturiu skiemenu* AL 18, *zodis keturiu súdeniu* GP 7, *zodis keturių skiemenų* LKK 1864 [1892] 5, BDE 24). Daugiau skiemenų turintys žodžiai terminais įvardijami rečiau, pvz.: *zodis penkiu skiemenu* AL 18, *zodis [zodis] penkiu súdeniu* GP 7, *zodis penkių skiemenų* LKK 1864 [1892] 5, BDE 25, *zodis szesziu skiemenu* AL 18, *zodis szesziu skiemenu* GP 9, *zodis szeszių skiemenų* LKK 1864 [1892] 6, *zodis [zodis] septyniu súdeniu* GP 7. Daugiaskiemenį žodį įvardijantys terminai elementoriuose tepavartoti du kartus: *ilgas zodis* SLP 7 ir *daugskiemenis zodis* BVŽ 1905 27. Iš pavyzdžių matyti, kad žodžio rūšį įvardijančio pažyminio raišką aiškiai lėmė tai, kokių terminu buvo žymima skiemens sąvoka.

Vienskiemenius žodžius A. Jakučionis dar skirsto pagal raidžių skaičių ir vartoja terminus *vienaraidis zodis* JK 1939 112, *dviraidis zodis* JK 1939 112.

XX a. pirmojoje pusėje pradedami vartoti ir kitų minėtų sąvokų rūšiniai terminai. Imama kalbėti apie *spaudos raštą* MVD 21, arba *spausdintąjį raštą* TS 1928 (1929) 65, ir *rankos raštą* MVD 21, TS 1928 (1929) 65, JLR 95. Savotiški yra J. Trinkūno vartojami terminai *liepsnotasis raštas* TS 1925 64, 1928 2, 1929 65 (kalbama apie senąjį anglų raštą) ir *meniškasis raštas* TS 1929 65 (spausdintojo rašto atmaina).

Kalbos pobūdis nusakomas dviem rūšiniais terminais : *raszliaviszkoji kalba* BDE 19, *raštijos kalba* SKSR 1909 Vršl. ir *gyvoji kalba* PMD 59. Tuo pat pagrindu J. Trinkūnas skiria terminus *rašomoji tarmė* TS 1925 64, 1928 2 ir *gimtoji*

tarmė TS 1925 64, 1928 2. Šiuo atveju terminas *tarmė* savo reikšme labai priartėja prie termino *kalba* reikšmės (pavyzdžiui, „žiūrėta, kad lengvas būtų mokiniams perėjimas nuo gimtosios prie rašomosios tarmės“ TS 1925 64).

Kiti bendrieji kalbotyros terminai vartojami tik pavienių autorių, pvz.: *tekstas* VŽ 1923 (1926) 80, RK 1956 98, 1963 117, AV 55, *rašytinis tekstas* MEL 110, *prasmė* SKSR 1916 Pršlp., RK 1956 95, 1963 111.

Be jau išvardytų, minėtini pavieniai terminai, kuriuos iš dalies galima laikyti ir bendraisiais kalbotyros terminais, pvz.: *gramatika* KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, DAP 1906 3, 1919 5, JLR 39, AG 86, *kalbamokslis* BDE 19, bei keletas leksikologijos (*žodžio prasmė* MVD 3, *žodžio reikšmė* SKSR 1909 Vršl., *žodynas* SKSR 1916 64, SPŽ 32, SMA 29, PMD 56, RK 1956 98) ir sintaksės (*sakinys* SD 3, BE 31, SKSR 1916 Pršlp., ES 1918 76, VŽ 1923 70, 1937 72, MVD 63, VR 1929 76, 1936 72, 1940 76, PMD 59, JLR 26, BSE 56, RK 1956 95, 1963 111, AV 55, AG 87 (*sakynys* BVŽ 1905 92), *veiksny* BSE 75, *tarinys* BSE 76) terminų.

FONETIKOS IR RAŠYBOS TERMINAI

Didžiąją dalį visų elementoriuose vartojamų kalbotyros terminų sudaro fonetikos ir rašybos terminai. Tai, be abejonės, nulemta pagrindinės elementorių paskirties – padėti išmokyti (ir išmokti) skaityti ir rašyti supažindinant su lietuvių kalbos garsais ir raidėmis. Pats terminas *fonetika* elementoriuose nevartojamas, o *rašybos* terminas pradedamas vartoti XX a. pradžioje (SP 4, BDE 14, TS 1925 64, 1928 (1929) 2, MVD 63, RK 1956 95, 1963 111, AG 86).

Raidė. Kaip žinoma, pirmuosius lietuviškus raidžių⁷ pavadinimus teikia jau M. Mažvydas: raidės jo vadinamos terminu *Skaititines* MK 13, balsės – *Balsines* MK 13, priebalsės – *Sąbalsines* MK 13, dvibalsės – *Dvibalsines* MK 13. Šie terminai elementoriuose (ypač išleistuose Mažojoje Lietuvoje) pasitaiko iki pat XX a. pradžios, tačiau vartojama ir kitokių minėtų sąvokų įvardijimų. Be termino *Skaititine* MK 13 ir jo variantų (*Skaitityne* NMS 5, *скайтумине* ŽA 4, *Skaitytine* S 1870–1880 III, *Skaitytinne* 1876 III, *skaitytine* WNP 1877 1, *Skaitytinė* WNLf 3, *skaitytinė* GWK 1), raidei pavadinti nuo antrosios XIX a. pusės iki XX a. pradžios buvo plačiai vartojamas jau iš K. Sirvydo žodyno (1642) žinomas aplietuvintas lotyniškos kilmės terminas *litera* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, SLP 3, BA Pršlp., SE 1905 3 (*Litera* NMS 5, OE 71, *litera* DA 2, *lytera* MSMW 3, *litara* GP 4, LKK 1864 [1892] 3, KNE 1901 (1907) 46, BVŽ 1905 26, SP 7, BDE 15, SE 1906 3, NK 2, VE 6, *літєра* MI 29). Kiti terminai vartoti tik pavienių autorių, pvz.: sudėtinis terminas *zimes raszta* BPP 3, aplietuvintas vokiškos kilmės terminas *Bokstawas* WNP 1808 41, arba iš P. Ruigio žodyno (1747) ir kitų Mažosios Lietuvos žodynų žinoma *Raszytinne* WNP 1808 41, (*raszytinnē* WNP 1877 40), S. Daukanto susikurta ir A. Juškos perimta *rodbalse* DA 1, aplietuvintas rusiškas terminas *буква* MI 27 („Апе шкала, скайтима ирь буква./Объ училищъ, чтеніи и буквяхъ.“), K. G. Milkaus žodyne (1800), G. H. F. Neselmano žodyne (1851) ir A. Baranausko vartotas *rasztelis* GP 3, SLP 3 bei K. Jauniaus garsui žymėti sukurtas terminas *tarsnis* ŠE 3, BE 15, arba *tarsnia* BDE 16.

Matyti, kad kiek neįprastai – „raidės“ reikšme – keleto autorių vartojamas terminas *tarsnis* (pavyzdžiui, „Didžiosios raidės (tarsniai)“ ŠE 3; „Tarsniai arba litaros Savbalsinės a a e e i o u y“ BDE 15) ir jo variantas *tarsnia* („Be to dar yra randamos knygose ir laikraszcziuse szios gadynės naujosios raszliavos tos dvi tarsnios arba litaros: Č č Š š, kurios ženklina kruvoje dvtarsnias cz ir sz“ BDE 15). Rūšiniai elementorių terminai rodo, kad raidė dar buvo įvardijama K. Jauniaus naujadarų *rasztenklis* (*Didžiosios raidės (litos, rasztenklei)* MŠA 5, *didieji rasztenklei (litaros)* LKK 1864 [1892] 3, *mažieji rasztenklei* LKK 1864 [1892] 3, *Didieji rankraszczio rasztenklei* LKK 1864 [1892] 4, *mažieji rankraszczio rasztenklei* LKK 1864 [1892] 4) ir K. Kasakauskio vartotu terminu garsui žymėti *balse* („Balses didesnes ir mažos letuwiszkos A a B b C c <...>“ MMLS 4, „Didžiosios balse A A B C <...>AL 3, Mažosios balse a a b c <...>“AL 3).

Dabartinis A. Baranausko XIX a. antrojoje pusėje sukurtas ir J. Jablonskio „Lietuviškos kalbos gramatikoje“ (1901) įtvirtintas *raidės* terminas elementoriuose pirmą kartą aptinkamas sudėtiniuose XIX a. pabaigoje išleistų elementorių terminuose, pvz.: *didžiosios raidės (litos, rasztenklei)* MŠA 5, *mažosios raidės* MŠA 5, *rankraszczio rajdes* SLL 1879 [1888] 4. Nuosekliai šis terminas pradeda vartoti 1905–1906 m. leidiniuose, o vėliau ir daugelyje kitų elementorių (LE 1905 Vršl., DAP 1906 1, 1919 3, TL 4, SD 3, SKSR 1909 Vršl., NK 2, VE 6, BE 53, BVŽ 1911 20, DE Pršlp., MR 12, LE 1915 20, SKSR 1916 64, SPŽ 32, JK 1917 (1918) 53, SA 9, SMA 29, DABC 1921 (1925) 40, ME 84, VŽ 1923 (1926) 80, TS 1925 3, 1928 (1929) 2, 1932 63, BPŽ 3, PMD 59, AZA 88, ES 1939 95, JK 1939 52, JLR 26, JES 1941 51, 1948 58, BSE 58, RK 1956 (1963) 60, JTA 1957 73, 1963 102, AV 53, AG 86, MA 30, JMV 1986 (1989) 70, MŠ 1992 (1993, 1996) 84). Dabartinio *raidės* termino tarptautinis atitikmuo *grafema* BPŽ 4 A. Busilo elementoriuje „Pirmieji žingsniai“ žymi viso žodžio raidinį pavidalą (pavyzdžiui, „<...> aš patarčiau garsinį analizą daryti tada, kai bus prieš mokinių akis analizuojama žodžio grafema (rašmuo)“). Sinonimiškai vartojamas terminas *rašmuo* BPŽ 4 dabartinėje terminijoje turi grafinio ženklo reikšmę⁸. A. Rinkūnas vartoja kitą šio termino variantą – *grafena* RK 1956 97, 1963 118 (beje, šiuo atveju negalima atmesti ir korektūros klaidos galimybės), bet jau kita – „grafinio raidės pavidalo“ reikšme (pavyzdžiui: „Tuo būdu vaikui beveik tuo pat laiku duota net keturios kiekvienos raidės grafenos“ RK 1956 97, 1963 118).

Kol nebuvo visuotinai priimtų terminų, XIX a. ir XX a. pradžios elementoriuose labai dažnai greta pateikiama sinonimiškų terminų, pvz.: *didžiosios raidės (litos, rasztenklei)* MŠA 5, *didieji rasztenklei (litaros)* LKK 1864 [1892] 3, *rasztelis (litaras)* SLP 3, *raidė (litaras)* SP 7, SE 1906 3, NK 2, VE 6, *didžiosios raidės (tarsniai)* ŠE 3, *didžiosios raidės (litaros)* AME 14, *tarsniai (litaros)* BDE 15, *tarsnios (litaros)* BDE 16.

Grafinės raškos atžvilgiu skiriamos dvi raidžių grupės. Dažniausiai raidžių rūšis įvardijama antoniminiais pažyminiais *didžioji* – *mažoji*, rečiau *didelė* – *maža*, pvz.:

skajitinyne dydžioji MSMW 3 (*Diddele skaitytine* S 1870–1880, 1876 IV, *didi skaitytinė* WNP 1877 2, WNLF 4, *didzoji Skaitytine* KPK 24, *didžioji skaitytinė* GWK 1), *balse didesne* MMLS 4 (*didžioji balse* AL 3), *rodbalsė didoša* JA 5, *didysis rasztelis* GP 4, SLP 4, *didysis rasztzenklis* LKK 1864 [1892] 3, *didi raszytinė* WNLF 4, *didžioji litara* BA XIX (*didžioji litara* SLL 1904 1, KNE 1901 (1907) Vršl.), *didžioji raidė* MŠA 5 (*didžioji raide* SE 1905 14, MR 12, *didžioji raidė* BVŽ 1905 31, LE 1905 (1915) 34, ŠE 3, AME 14, DAP 1906 38, 1919 40, SD 3, VE 7, SA 39, VŽ 1923 79, 1926 80, 1937 71, TS 1925 64, 1928 2, 1929 65, MVD 21, BS 1929 (1931) 111, VR 1929 76, BSE 68, RK 1956 50, 1963 60, MEL 102, AV 55, AG 76, MA 30, *raidė didžioji* JLR 26);

Skajitinyne mažoji MSMW 2 (*mažoji Skaitytine* KPK 4, *maža Skaitytinė* WNLF 4, *mažoji Skaitytinė* GWK 1), *balse mažoji* MMLS 4 (*mažoji balse* AL 3), *rodbalsė mažoji* JA 5, *mažasis rasztelis* GP 4 (*mažasis rasztelis* SLP 4), *mažasis rasztzenklis* LKK 1864 [1892] 3, 1864 [1903] 1, *maža raszytinė* WNLF 4, *mažoji litara* BA XIX (*mažoji litara* KNE 1901 (1907) Vršl., SLL 1904 1), *mažoji raidė* MŠA 5 (*mažoji raide* SE 1905 14, MR 12, *mažoji raidė* LE 1905 34, 1915 35, ŠE 5, DAP 1906 37, 1919 40, SE 1906 16, VE 7, VŽ 1923 79, 1926 80, TS 1925 64, 1928 2, 1929 65, RK 1956 50, 1963 80, MEL 102, AG 86, *raidė mažoji* JLR 26).

Šiuo atžvilgiu išsiskiria T. Juzumo, T. F. Žilinsko ir S. Daukanto terminai, kuriuose vietoj pažyminių poros *didžioji – mažoji* vartojama *stambioji – smulkioji*, pvz.: *stambioji rodbalse* DA 17, *stambioji rodbalse* JDE 1855 (1860) 4, *стамбiоu родбальсе* MIA 5, *стамбiоu скайтумине* ŽA 4 ir *smolkioji rodbalse* DA 7, *смулкiоu родбальсе* MIA 5, *smolkioji rodbalse* JDE 1855 (1860) 4, *смолькiоu скайтумине* ŽA 4. Tam įtakos galėjo turėti autorių tarmė.

Terminai, įvardijantys raidės raiškos formas atžvilgiu, elementoriuose pradedami vartoti XIX a. pirmojoje pusėje. Skiriamos dvi *raidžių* rūšys – jas žyminčių sudėtinių terminų pažyminių raiška laikui bėgant kito. Ranka rašytos raidės sąvoka buvo žymima terminais *rasztinė rodbalse* DA 8 (*rasztine rodbalse* JDE 1855 (1860) 4), *raszyta skaitytinė* WNP 1877 16, *raszytinė litera* MŠA 6 (*raszyta litara* BA XX), *rankraszczio Litera* SLL 1879 [1888] 32, *rankraszczio rasztzenklis* LKK 1864 [1892] 4, *rankraszczio rajde* SLL 1879 [1894] 2, *rašomoji raide* BVŽ 1905 11, SE 1906 17, NK 3, KE 2 (*raszomoji raide* MR 12), *rašyta raidė* LE 1905 36, AME 13, VE 8, VŽ 1923 79, PMD 1931 59 (*raide rašyta* SE 1905 31, *rašyta raidė* TL 7), *rankraštine raidė* SP 7, *rašytoji raidė* ŠE 1905 30, VE 8, LE 1915 37, VŽ 1923 (1926) 80, PMD 57, *rankos rašto raidė* TS 1928 65), spausdintos raidės sąvoka – *kninginė rodbalse* DA 7 (*kningine rodbalse* JDE 1855 (1860) 3, *кнингине родбальсе* MIA 5), *rasztelis kniginis* GP 3, *spauzdinamoji raidė* BVŽ 1905 (1916) 11 (*spauzdinamoji raidė* NK 3), *spaudos raidė* SP 7, *spausta raidė* AME 4, *spaudinta raidė* TL 8, *spausdinta raidė* VŽ 1923 80, PMD 59, JK 1939 112, *spausdintoji raidė* VŽ 1923 79, 1926 80, TS 1928 (1929) 65.

Kiti *raidžių* rūšį įvardijantys terminai reti. Paprastai jais įvardijama konkreti *raidžių* klasė jomis žymimų garsų atžvilgiu, t. y. balsės (pvz.: *Бальсiне лiтера* MI 12, *rasztelis balsis* GP 4, *balsinė raidė (litera)* AME 14), *priebalsės* (pvz.: *rasztelis siaudis* GP 4) ir *nosinės raidės* (pvz.: *nosinė raidė* ES 1918 77, BS 1929 (1931) 111, BSE 64, *ilginė (nosinė) raidė* AG 87). Pastarosios dažnai įvardijamos

ir vienažodžiu terminu, pvz.: *nosīnie* DA 5, *nosinė* SD 3, ES 1925 2, MVD 63, RK 1963 116 (S. Daukantas dar vartoja ir terminą *pòsnòsine* – „<...> a, e padiete be rodbalsęs n yra pòsnòsinem <...>“ DA 5).

Abėcėlė. Dabartinis raidžių visumą, išdėstytą tam tikra tvarka, įvardijantis terminas *abėcėlė* SKSR 1909 72, BE 31, JE 21, SPŽ 32, ES 1918 77, SMA 29, DABC 1921 (1925) 40, ME 83, VŽ 1923 79, 1926 56, TS 1925 57, 1926 (1928) 58, 1929 56, 1936 53, BPŽ 80, MVD 51, BS 1929 (1931) 36, VR 1929 54, KE 2, PMD 56, AZA 62, GV 64, JK 1939 51, AS 29, JES 1941 50, 1948 57, P 9, ZA 1946 64, 1948 (1952) 61, RK 1956 50, 1963 60, JMV 1986 (1989) 70, MŠ 1992 (1993,1996) 84 praeityje yra turėjęs įvairių fonetinių ir rašybos variantų, pvz.: *abeciela* DA Pršlp., *abecele* OE 71, *абецэле* ŽA 4, *abeciela* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, BDE 14, *abecela* BA II, *abecēla* TL 4, „*abėcėlė*“ NK 3, „*abecėlė*“ NK 3, *abecėlė* SKSR 1916 64, JK 1917 (1918) 54, *abecēle* LVP 70, IŠ 4, *abėcēle* JK 1924 54, *abėcēlė* JLR 26. Kiek kitoks yra tik S. Gimžausko terminas *abeceda* GP 5. Tikėtina, kad šis į „Lietuvių kalbos žodyną“ (toliau – LKŽ) nepatekęs terminas gali būti sudarytas pagal lenkiško termino *abecadło* pavyzdį (dar plg. čekų, slovakų kalbų *abeceda*). XIX a. elementorių pavadinimuose *abėcėlė* vartojama ir kita – „elementoriaus“ – reikšme (pvz.: D. T. Bačkausko „Abecela arba pradze skaitimo...“ (1898), S. Daukanto „Abeciela lįtuwiū – kalnienū ir žiamajtiū kalbos...“ (1842), A. Juškos „Abecela arba lementorius dėl mažu wajkel’u...“ (1863) ir kt.). Pirmaisiais XX a. dešimtmečiais šia reikšme terminas *abėcėlė* vartojamas ir pačiuose elementorių tekstuose: „Dažnas mūsų abėcėlių rašytojų geba savo vadovėliuose didžiąsias raides dėti pačiame abėcėlės gale“ VŽ 1923 79 arba „Aš išsimokinau labai greitai rašyti ir skaityti iš šitos abėcėlės (elementoriaus) <...>“ JE 21. Šio termino dvireikšmiškumas bene aiškiausiai matomas tokia M. Vasiliausko sakinyje: „Abėcėlės gale duodama iš-tisa abėcėlė, arba raidynas, raidėms pakartoti“ VŽ 1926 80.

Analogiškai *raidei* A. Dundzilos skiriama *spauzdinta* // *rašyta abėcėlė* DE 19, 20.

Greta termino *abėcėlė* ir jo variantų pirmojoje XX a. pusėje pradedamas vartoti *raidynas*. M. Vasiliauskas, kaip ir J. Jablonskis, jį pateikia kaip abėcėlės sinonimą – *abėcėlė*, arba *raidynas* VŽ 1926 80. J. Murka šiuo terminu vadina elementoriaus dalį, skirtą mokyti raidžių („Elementoriaus raidyno yra 30 puslapių“ MND 34). Kituose elementoriuose *raidyno* terminu įvardijama raidžių visuma (ČPS 1945 45, 1949 62, 1959 (1969, 1971) 74, BSE 52, JTA 1957 71, 1963 75, VŠ 66, AV 46, Sa 74, AG 54, GJV 1973 (1974, 1979) 132). Šis terminas dažniausiai vartojamas XX a. antrosios pusės elementoriuose, o *abėcėlė* būdingesnė pirmajai šio amžiaus pusei.

Svetimos kilmės terminas *alfabetas* PMD 59 pavartotas tik viename elementoriuje.

Garsas. Iš visų lietuvių kalbotyros istorijoje vartotų kalbos garso sąvoką įvardijančių terminų elementoriuose pasitaikė tik S. Daukanto terminologizuotas *balsas* DA 1, KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14 ir dabar visuotinai vartojamas XIX a. pabaigoje J. Jablonskio įtvirtintas *garsas* BDE 16, DAP 1906 1, 1919 3, SKSR 1909 Vršl., 1916 Pršlp., VE 9, VŽ 1923 80, TS 1925 3, 1928 (1929) 2, BPŽ 3, MVD 3, PMD 59, JK 1939 112, JLR 26, RK 1956 95, 1963 111, MA 30.

Rūšiniai garso terminai atspindi garsų klasifikaciją ilgumo – trumpumo, minkštumo – kietumo atžvilgiais, bet jų pasitaiko labai retai ir tik XX a. elementoriuose: *ilgasis garsas* TS 1925 64, 1928 (1929) 2, *trumpasis garsas* TS 1925 64, TS 1929 2, *minkštasis garsas* RK 1963 45, *kietasis garsas* RK 1963 45. Garsų visumą žymintis terminas *garsynas* RK 1956 98 vartojamas tik A. Rinkūno elementoriuje.

Prieš pradėdant kalbėti apie konkrečius garsų klasių pavadinimus reikia pasakyti, kad nors garso ir raidės sąvokas savo gramatikoje jau skyrė G. Ostermejeris, vėliau – J. Juška (1862 m. rankraštinėje gramatikoje), tačiau šių sąvokų skyrimas galutinai įtvirtintas tik J. Jablonskio „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1919). Elementoriuje pirmasis raidės ir garso sąvokas skiria J. Damijonaitis. „Rašymo ir skaitymo pradžiamokslyje“ (1906) autoriaus rašoma: „Pirma negu išmokyti vaikas rašyti raidę „i“ reikia jį supažindinti su garsu „i““ DAP 1906 1, 1919 3. Panašių užuominų yra Kl. Skabeikos („Pagal jo metodo užsiėmimus reikia vesti šitaip: <...>; 2) supažindinti jį su raide (naujo garso išskyrimas; parodymas, kaip jį reikia atspausdinti – parašyti: <...>“ SKSR 1909 Vršl.), M. Vasiliausko („<...> sėkmingai abėcėlei eiti daugiau kliudo netinkama raidžių tvarka nekaip neišlaikytas garsų nuoseklumas“ VŽ 1926 80) ir vėlesniuose elementoriuose. Bene aiškiausiai iš visų elementorių autorių, panašiai kaip J. Jablonskis, šias sąvokas iškiria J. Jurginis teiginiu: „Raidės rašome ir matome, o garsus tariame ir girdime“ JLR 26.

Balsis, balsė. Kaip žinoma, pirmasis lietuviškus raidžių klasių pavadinimus pateikė jau M. Mažvydas. Balsės sąvokai žymėti M. Mažvydo terminas *Balsine* MK 13 ir jo variantai elementoriuose vartojami iki XIX a. pabaigos (*balsyne* NMS 8, *бальсине* ŽA 4, *Balsinne* S 1870–80 V, *Bulsinne* S 1876 V, *Balsinnė* WNP 1877 2, *Balsinė* WNLP 3). Gana daug ir įvairių šią sąvoką žyminčių terminų pasirodė XIX a. pirmojoje pusėje, pvz.: K. Kasakauskio ir kitų iki XIX a. pabaigos vartota *pātbalse* MSMW 3 (*patbalse* AL 4), M. Marcinskio *sawbalse* MMLS 4 (*sawbalse* KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, *aubalsė*⁹ SLL 1879 [1894] 2, *saubalse* BLL 1859 3, 1862 [1878] 3, SE 1905 3, *saubalsa* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, *saubalse* SLL 1879 [1888] 1, *saubalsė* JA 7), jos variantas – *Savbalsinė* BDE 15 bei K. Aleknavičiaus *sawiszaukie* OE 34 (du iš jų, be *aubalsės*, – *savišaukė* ir *savbalsinė* – nėra patekę į LKŽ). K. Kasakauskio terminas *balsė* balsinės raidės (kol garso ir raidės sąvokos nebuvo aiškiai išskirtos – ir balsinio garso) reikšme elementoriuje pirmą kartą pavartotas S. Daukanto DA 2 ir tebevartojamas iki šiol (SLL 1894 [1897] 1, BVŽ 1905 26, LE 1905 (1915) 35, DAP 1906 2, 1919 4, SE 1906 3, ŠE 4, AME 3, TL 4, SD 3, SA 18, ES 1925 2, AZA 62, JK 1939 112, JLR 95, AS 1941 29, ZA 1946 64, 1948 (1952) 61, ČPS 1949 62, 1959 (1969) 74, BSE 52, JTA 1957 71, 1963 75, VŠ 66, AV 46, Sa 74, AG 84 (*balse* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, SE 1905 3, *balsė* LL 1899 2, 1904 3, SLL 1904 2).

Iš kitų šią sąvoką įvardijančių terminų dar minėtina pagal *dvibalsės* analogiją sudaryta *вѣнбальсе* MI 30 (*вѣнбальсине* MI 29) ir *balsyninke* NMS 8 (tik *vienbalsinė* yra patekusi į LKŽ), greta *balsinės* termino *raidės* reikšme vartojamas *tarsnis balsinis* („Permainą stojos su ilguoju „j“ naujojoje raszliavoje isz tos priežasties, kad senovės Rasztininkai jį vartodavo dvijose vietose tarp tarsnių balsinių

ir tarp tarsnių draugbalsinių, <...>“ BDE 19) ir *balsinis tarsnis* („<...>: judėjimas Žemaitijoje, jodinėjimas Vokytijoje, matome, kad jis be balsinio tarsnio pagelbos neturi ne jokios vertės arba įtekmės“ BDE 19).

K. Nezabitauskis ir A. Juška savo elementoriuose greta lietuviško termino pateikia ir kitos kalbos atitikmenį, pvz.: *balsynes* (*Głoski*) NMS 8, *saubales* (*vocales*) JA 6. Sinonimišką terminą pateikia tik K. Strazdas – *balse* (*saubalse*) SE 1906 3.

Rūšiniai *balsio* ir *balsės* terminai plačiau imti vartoti tik trečiajame XX a. dešimtmetyje ir dažniausiai atspindi šios garsų rūšies klasifikavimą ilgumo – trumpumo atžvilgiu, t. y. skiriama *trumpasis balsis* TS 1925 3, 1928 (1929) 2, AV 59, *trumpoji balsė* ES 1925 2 ir *ilgasis balsis* TS 1925 3, 1928 (1929) 2, AV 59, *ilgoji balsė* ES 1925 2. Kitais atžvilgiais balsiai ir balsės skirstomi retai, pvz.: *kietasis balsis* JK 1939 12, *kietoji balsė* RK 1963 50, *minkštasis balsis* JK 1939 112, *minkštoji balsė* RK 1963 50, *nosbalsis* SLP 7, *saubalsės nosinės* JA 7, *saubalsė prasta* JA 5.

Priebalsis, priebalsė. Lietuviško priebalsio ir priebalsės sąvoką įvardijančio termino istorija taip pat prasidėjo nuo M. Mažvydo. Jo vartotas terminas *Sąbalsine* MK 13 daugeliu variantų elementoriuose išliko iki pat XX a. pradžios, pvz.: *субальсине* ŽA 6, *субальсіне* MI 29, *Subalsinne* S 1870–1880 V, *sebalsinne* S 1876 V, *sąbalsinnė* WNP 1877 2, *Sąbalsinė* WNLF 3, *sąbalse* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, *Sąbalsė* LL 1899 2, 1904 3, SLL 1904 2, *sąbalsė* SLL 1894 [1897] 1, ŠE 4. Įdomu, kad LKŽ žodis *sąbalsė* yra pateikiamas su nuoroda į ketvirtąją žodžio *sambalsis* reikšmę „balsis“ (LKŽ XII 93). Nors antroji pateikiama minėto žodžio reikšmė yra „priebalsis“ (LKŽ XII 93), bet nuorodos į ją nėra.

Iš kitų vartotų, bet neįsigalėjusių terminų minėtina K. Kasakauskio *drągbalse* MSMW 3 (*драугбальсе* MI 29, *draugbalse* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 14, *драугбальсине* MI 30), *draugbalsinė* BDE 15 (LKŽ pateikta tik *draugbalsė*), S. Daukanto *gretbalsie* DA 5 (*gretbalse* AL 4) ir *gląudbalsie* DA 5, K. Aleknavičiaus *puseszāukie* OE 34, A. Baranausko sukurtas *siaudis* GP 4, SLP 4, J. Juškos perimtas S. Daukanto naujadaras *gāuda* JA 6 ir sudėtinis terminas *tarsnis draugbalsinis* BDE 19. Kaip matyti iš pavyzdžių, S. Daukantas savo elementoriuje priebalsei įvardyti vartoja sinonimiškus terminus *gretbalsė* ir *gląudbalsė*, pvz.: „Paskiaus re'k pratintī mokytinī īsztartī rodbalsės wadinamàs g r e t b a l s i e m i s arba g ł á u d b a l s i e m i s; nu tō iog noris wījna tiera rodbalsie, wījnog jos balsós arba wardas yra pawiedós i bālsą dwems rodbalsems, īr tajp: be, ce, de, ka, pe, te, ou <...>“ DA 5. Remiantis šio autoriaus pavyzdžiais, LKŽ *gretbalsei* priskiriama „dvibalsės“ („Ištarti rodbalses, vadinamas gretbalsėmis, arba gląudbalsėmis“ LKŽ III 567), o *gląudbalsei* – „priebalsės“ reikšmė („Reik pratinti mokytinį ištarti rodbalses, vadinamas gretbalsėmis, arba gląudbalsėmis.“ LKŽ III 397). Terminą *gretbalsė* „dvibalsės“ reikšme S. Daukantas vartoja tik lotynų kalbos gramatikoje „Prasmą lotinu kalbōs“ („Tās rodbālsas rasztīnikaa skaida pagāļ iō buda i tris mencius: beje i balsēs (*vocales*), gaudes (*consonantes*), īr gretbalsēs arba dwekiažes (*diphthongus*)“ P. 4).

Priebalsė vadinta ir tokiais terminais, kurie šiandien įvardija kitas sąvokas, pvz.: *pusbalsyne* („P u s b a l s y n e s (*Współgłoski*) b c d f g <...>“) NMS 8, *pusbalse* („K. Kąjp tos literos dalinas? A. Dalinas ant saubalsiu ir Draugbalsiu

arba pusbalsiu kaip aukščiaus parodita“) KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, („Pusbalsės: k, s, n, p, l, t, r, <...>; mokik tiktai drauge su balsėmis“) SE 1905 (1906) 3, *pusbalsė* („Raidės – b, c, č, d, g, k <...> – vadinasi pusbalsės, nes jos sunku isztarti be pagalbos balsių“) LE 1905 (1915) 35. Dviejuose L. Staugaičio elementoriaus leidimuose (1879 [1888] ir 1879 [1894]) nenurodant motyvacijos vartojamas terminas *dwibalse* („Dwibalsės b d f g h k <...>“) SLL 1879 [1888] 1, 1879 [1894] 2. LKŽ neatspindi tokios šių terminų praeityje turėtos reikšmės.

K. Nezabitauskis ir A. Juška, kaip ir šalia balsio, prie priebalsio pateikia nelietuviškus atitikmenis – *Pusbalsynes (Współgłoski)* NMS 8, *Gaudas (cosonantes)* JA 6.

Dabartinė termino forma – J. Jablonskio XIX a. pabaigoje sukurta *priebalsė* – elementoriuose pradedama vartoti 1905 m. (BVŽ 1905 26, AME 3, DAP 1906 2, 1919 4, SD 3, BE 53, SA 18, AZA 62, AS 29, ZA 1946 64, 1948 (1952) 61, ČPS 1949 62, 1959 (1969,1971) 74, BSE 52, AV 46, Sa 74, JTA 1957 71, 1963 75, VŠ 66, RK 1963 116, AG 84.

Rūšiniai *priebalsio (priebalsės)* terminai vartojami tik kelių elementorių autorių. Pirmasis juos pateikia S. Daukantas (gimininė sąvoka šiuo atveju S. Daukanto žymima bendruoju terminu *rodbalsie*, pvz.: *rodbalsie liżówinie* DA 5, *rodbalsie dąntinie*, DA 5, *rodbalsie lupinie* DA 5. Panašiai skirsto ir J. G. Weissas, pvz.: *Sąbalsinnē Lupomis* WNP 1877 2, *Sąbalsinnē Dantimis* WNP 1877 2, *Sąbalsinnē Lēżuwju* WNP 1877 2, *Sąbalsinnē Gomurieis* WNP 1877 2 (*Sąbalsine Lupomis* WNLF 3, *Sąbalsine Dantimis* WNLF 3, *Sąbalsine Lieżuwju* WNLF 3, *Sąbalsine Gomurine* WNLF 3). Iš kitų dar minėtina *minkštoji gauda* JA 9, *pusbalsė* BVŽ 1905 26, ŠE 4, *minkštoji priebalsė* SD 3, *tesiamasis priebalsis* JK 1939 112.

Dwibalsis, dwibalsė. Palyginti su balsiu ir balse, priebalsiu ir priebalse, dwibalsiui įvardyti vartoti terminai nebuvo tokie įvairūs. M. Mažvydo termino *dwibalsine* MK 13 variantai elementorių autorių vartojami iki XIX a. pabaigos, pvz.: *dwibalsyne* NMS 8, *двубалсине* ŽA 4, *dwibalsinne* S 1870–80 VII, 1876 VII. Išsiskiria tik M. Marcinskio greta *dwibalses* vartojamas terminas *drauge* MMLS 7, neaptiktas niekur kitur (jo nėra ir LKŽ).

Dabartinė *dwibalsio* forma, vartota jau K. Kasakauskio (1832), pirmą kartą pasirodo S. Daukanto elementoriuje „Abecieľa...“ ir vartojama daugelio vėlesnių autorių, pvz.: *dwibalsie* DA 3, *dwibalse* MMLS 7, BLL 1862 [1878], 1862 [1886], 1862 [1887], 1862 [1888] 3, *dwibalsė* JA 6, ŠE 4, BVŽ 1905 26, BE 53, SA 29, ES 1925 2, AS 1941 29, BSE 57, *dwibalsė* SLL 1879 [1894] 2.

Rūšiniai *dwibalsio* ir *dwibalsės* pavadinimai elementoriuose reti, galima paminėti tik terminus *tikroji dwibalsie* DA 3, *netikroji dwibalsie* DA 3, *grynoji dwibalsie* BSE 57, *dvigarsis* AV 58, *dvitarsnia* BDE 16. Garsų junginius *iai, iau, iei, iui, uoa* S. Daukantas įvardija terminu *tribalsie* DA 3.

Skiemu – viena iš daugiausia terminų turėjusių fonetikos sąvokų. Šio termino istorija prasideda nuo graikiškos kilmės termino variantų, pvz.: *sillaba* WNP 1808 (1877) 3, *sylaba* MMLS 6, *silleba* MI 30, *silaba* KPK 24, WNLF 6, *Silaba* BLL 1859 3, SLL 1879 [1888] 2 (*silbara* BLL 1862 [1878], 1862 [1886], 1862

[1887], 1862 [1888] 4, *sileba* KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, SE 1905 3, *silaba* SLL 1879 [1894] 2).

Iš kitų kiek plačiau vartotų terminų minėtina K. Kasakauskio *súbalse* MSMW 4 (*subalse* AL 5, JNZE 10), *subalstis* JNZE 9, M. Marcinskio *sudejmas* MMLS 5 (*sudiėjimas* OE 34, *cyðeũumac* ŽA 6, *sudeimas* SE 1905 15, *sudėjimas* SE 1906 18, *sudėjimas* MR 12), A. Baranausko *tartis* KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, SLP 11, K. Jauniaus *sajama* SLL 1879 [1894] 2, NL [1898] ([1900]) 16, BDE 21, NLL 16, PE 13 (*sajamas* NL [1891] 19, [1900] 16, *sajema* ŠE 6) (LKŽ pateikiama tik *subalsė* ir *sajama*). Keletas terminų yra vartoti tik pavienių autorių, pvz.: S. Daukanto naujadaras *dryka* DA 11, aplietuvintas rusiškas terminas *skladas* MI 30, L. Malinauskaitės-Eglės ir J. Šliūpo *taralas* MŠA 7, F. Megnio *pusžodis* MR 12. LKŽ pateiktas tik S. Daukanto terminas *dryka*, o žodžiai *skladas* ir *taralas* „skiemens“ reikšme nenurodomi. Pirmojoje XIX a. pusėje būta mėginimų skiemens sąvoką įvardyti ir sudėtiniais terminais, pvz.: *skaiitytines sudietas* NMS 9, *sudieimas rodbalsiu* JDE 1855 (1860) 5, *sudenis rasztelu* GP 6, *cydeumac podbalsiu* MIA 7.

Dabartinio skiemens istorija prasideda nuo A. Juškos sukurto termino *skėmuo* JA 7 (*skimuo* NL [1891] 19, *skiemuo* JNZE 11, LKK 1864 [1892] 4, NL [1898] ([1900]) 16, LL 1899 (1904) 4, BVŽ 1905 27, ŠE 3, BDE 21, DAP 1906 2, 1919 4, SE 1906 18, NLL 16, SKSR 1909 Vršl., SD 3, VE 9, PE 13, SA 9, VŽ 1923 (1926) 80, BPŽ 3, MVD 3, TS 1929 2, PMD 59, ZA 88, JK 1939 112, JLR 26, BSE 61, RK 1956 95, 1963 111, MEL 110, AG 86, MA 30). Beje, LKŽ seniausi žodžio *skiemuo* vartosenos pavyzdžiai imami iš K. Būgos ir J. Jablonskio raštų.

Dažnas elementoriaus autorius, įvardydamas *skiemeni*, pateikia sinoniminių terminų, pvz.: *tartis* (*sileba*) KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 18, *sajamas* (*skimuo*) NL [1891] 19, *sajama* (*skiemuo*) NL [1900] 16, NLL 16, PE 13, *skiemuo* (*sileba*) SE 1905 3, *skiemuo* (*sudėjimas*) SE 1906 18, *pusžodis* (*sudėjimas*) MR 12.

Rūšiniai skiemens terminai vartojami tik pirmojoje XX a. pusėje išleistuose elementoriuose ir atspindi jų skirstymą *skiemeni* sudarančių raidžių skaičiaus atžvilgiu, pvz.: *dviraidis skiemuo* BPŽ 3, JK 1939 112, *triraidis skiemuo* BPŽ 3, BS 1929 (1931) 111, JK 1939 112, *keturiaraidis skiemuo* BS 1929 (1931) 111, *dau-giaraidis skiemuo* BPŽ 3, BS 1929 (1931) 111.

Be garsus, pagrindines jų klases ir rūšis bei *skiemeni* įvardijančių terminų, kitų fonetikos terminų elementoriuose beveik nevartojama. Galima paminėti tik dabartiniam *tarties* terminui savo reikšme artimus terminus, pvz.: *uumarumac* MI 30, *isztarims* KSzP 1862 [1887] 16, *isztarme* GP 3, *isztarimas* GP 5, *isztarimas* BDE 19, *ištarimas* RK 1956 98, *tarimas* RK 1963 116, *tarsena* RK 1963 116 ir fonetikos reiškinių bei priebalsio minkštumą žymintį ženklą įvardijančius terminus (*суминкитинимас* ŽA 3; *минкитас знóкас* MI 30, *žymele suminksztinancze* SLP 9, *minkštınamasis ženklas* BSE 55, *minkštumo ženklas* AV 53, *minkštınamasis ženklelis* AG 87).

MORFOLOGIJOS TERMINAI

Kaip jau minėta, kitų kalbotyros šakų terminai elementoriuose vartojami retai. Šiuo atžvilgiu išsiskiria tik S. L. Kušeliausko „Szkala pavargėlių...“ (1862 [1887],

1862 [1896]) ir P. Bendoriaus „Vaikų žvaigždutė“ (1905), kurie yra gerokai didesnės apimties, nei įprasta elementoriams. P. Bendorius daugelį kalbotyros terminų perėmė iš J. Jablonskio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ (1901). Morfologijos terminų elementoriuje pirmasis pateikė S. L. Kušeliauskas. Kalbos dalys, išskyrus jaustuką ir jungtuką, čia įvardijamos K. Kasakauskio terminais ar jų variantais pvz.: *wardas* „vardažodis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19, *užwarde* „įvardis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19 (LKŽ pateikiamas tik *užvardis*), *žodis* „veiksmožodis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19, *wardžodis* „pusdalyvis, padalyvis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19, *priewarde* „prielinksnis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19, *priežodis* „prieveiksmis“ KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19. Jaustuką ir jungtuką įvardijantys terminai *iszaukims* KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19 ir *wienitojs* KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 19 (*wienitojims* KSzP 1862 [1896] 63, 1862 [1896] 19) LKŽ nepateikiami. Neįsigalėjusių kalbos dalių pavadinimų yra ir P. Legecko knygelės „Katakizmai katalikizki...“ elementoriuje (pvz.: *skaitlinis žodis* „skaitvardis“ LKK 1864 [1892] 6) ir P. Bendoriaus „Vaikų žvaigždutėje“ (pvz.: J. Jablonskio terminai *išvardis* „įvardis“ BVŽ 1905 63, *jausmažodis* „jaustukas“ BVŽ 1905 97, *sajunga* „jungtukas“ BVŽ 1905 92). Daugelyje XX a. elementorių vartojami dabartiniai kalbos dalių pavadinimai, pvz.: *daiktavardis* BVŽ 1905 27, JLR 38, BSE 64, RK 1956 96, 1963 112, *būdvardis* BVŽ 1905 51, JLR 45, *įvardis* JLR 75, *skaitvardis* BVŽ 1905 56, *veiksmožodis* BVŽ 1905 70, RK 1956 70, 1963 112, AG 87 (veiksmožodžio forma – *dalyvis* JLR 59), *prielinksnis* BVŽ 1905 89, *prieveiksmis* BVŽ 1905 87. Rūšinių kalbos dalių terminų teikia tik P. Bendorius, pvz.: *tikrasis* „tikrinis“ *daiktavardis* BVŽ 1905 31, *netikrasis* „bendrinis“ *daiktavardis* BVŽ 1905 31, *matomasis* „konkretusis“ *daiktavardis* BVŽ 1905 31, *nematomasis* „abstraktusis“ *daiktavardis* BVŽ 1905 31, *tikrasis* „kiekinis“ *skaitvardis* BVŽ 1905 58, *paėilinis* „kelintinis“ *skaitvardis* BVŽ 1905 58.

Linksno kategoriją į elementorių įtraukė P. Bendorius ir J. Jurginis. Iš neįprastų linksnių pavadinimų minėtini P. Bendoriaus vartojami J. Jablonskio minėtos gramatikos terminai *kiltininkas* „kilmininkas“ BVŽ 1905 33 (ši žodžio *kiltininkas* reikšmė LKŽ nenurodoma), *priekininkas* „galininkas“ BVŽ 1905 33 ir *įrankininkas* „įnagininkas“ BVŽ 1905 33. Šiuose elementoriuose vartojami ir dabartiniai linksnių pavadinimai bei kiti su šia gramatikos kategorija susiję terminai, pvz.: *vardininkas* BVŽ 1905 33, *kilmininkas* JLR 31, *naudininkas* BVŽ 1905 33, JLR 31, *galininkas* JLR 31, *įnagininkas* JLR 31, *vietininkas* BVŽ 1905 33, JLR 31, *šauksmininkas* BVŽ 1905 33, JLR 31, *linksnis* BVŽ 1905 33, JLR 31, *linksniuotė* JLR 39, *linksniavimas* BVŽ 1905 33, JLR 33 (pastarųjų trijų terminų reikšmės taip pat sutampa su dabartinėmis).

Giminės kategoriją S. L. Kušeliauskas įvardija terminu *gimimas* KSzP 1862 [1887] 18, 1862 [1896] 15 (*gimimas wiriszkas* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, *gimimas moteriszkas* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15), P. Bendorius – J. Jablonskio terminais *gintis* BVŽ 1905 51 (*vyriškoji gintis* BVŽ 1905 51, *moteriškoji gintis* BVŽ 1905 51, *bevardė gintis* BVŽ 1905 51). Vėlesniuose elementoriuose (J. Jurginio ir E. Akmenkaitės-Ruzgienės) vartojama dabartinių termi-

nų neįvardžiuotinė forma (pvz.: *vyriška giminė* JLR 41, AG 87, *moteriška giminė* AG 87, JLR 41) ir dabartinis terminas *bevardė giminė* JLR 45).

Skaičiaus kategoriją išskiria S. L. Kušeliauskas (*liczba* KSzP 1862 [1887] 17, 1862 [1896] 19 (LKŽ nepateikiama šio žodžio „gramatinės kategorijos“ reikšmės), arba *skajtlus* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 17) ir P. Bendorius (*skaičius* BVŽ 1905 32). Iš konkrečių šios kategorijos morfologinių formų, be dabartinės *vienaskaitos* JLR 33, BSE 71, AG 86, elementoriuose dar vartojama *wienskaitlis* KSzP 1862 [1887] 16, 1862 [1896] 77, *skajtlus powieninis* KSzP 1862 [1887] 16, 1862 [1896] 17, *wienskaita* BVŽ 1905 32, LVP 37, be *daugiskaitos* JLR 33, BSE 63, AG 86, – *daugiaskajtlis* KSzP 1862 [1887] 16, 1862 [1896] 17 (į LKŽ nepatekęs), *skajtlus daugume* KSzP 1862 [1887] 16, 1862 [1896] 17, *daugskaita* BVŽ 1905 32, LVP 37. P. Bendoriaus nurodoma ir *dviskaita* BVŽ 1905 32.

Būdvardžių laipsnio kategoriją į savo elementorius įtraukė P. Bendorius ir J. Jurginis. Abu jie vartoja dabartinius terminus, pvz.: *laipsnis* BVŽ 1905 56, JLR 47, *nelyginamasis laipsnis* BVŽ 1905 56, *aukštesnysis laipsnis* BVŽ 1905 56, *aukščiausiasis laipsnis* BVŽ 1905 56.

Nemažą dalį morfologijos terminų sudaro morfologinių veiksmažodžio kategorijų pavadinimai. Asmuo S. L. Kušeliausko vadinamas *asaba* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 16, P. Bendoriaus – *ypata* BVŽ 1905 71 (LKŽ šie žodžiai pateikti be termininių reikšmių).

Nuosakos kategoriją mini tik P. Bendorius ir vartoja J. Jablonskio terminą *sakymas* BVŽ 1905 74 (LKŽ nepateikiamas), arba *sakomasis būdas* BVŽ 1905 74 (*neraiškimasis sakymas* „bendratis“ BVŽ 1905 74, *reiškiamasis sakymas* „tiesioginė nuosaka“ BVŽ 1905 74, *liepiamasis sakymas* „liepiamoji nuosaka“ BVŽ 1905 74, *geidžiamasis sakymas* „geidžiamoji nuosaka“ BVŽ 1905 74, *tariamasis sakymas* „tariamoji nuosaka“ BVŽ 1905 74, *siekiamasis sakymas* „siekinys“ BVŽ 1905 74). Tiesa, užuominų apie nuosakos kategoriją yra jau S. L. Kušeliausko elementoriuje „Szkala pawargėliu...“, nors pats šią sąvoką įvardijantis terminas jame ir nevartojamas, pvz.: *žodej paszalpinej* „pagalbinis veiksmažodis“ KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *žodej liepiantis* „liepiamoji nuosaka“ KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *žodej welijentis* „tariamoji nuosaka“ KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16.

Laiko kategoriją skiria tik S. L. Kušeliauskas ir P. Bendorius. S. L. Kušeliauskas šios kategorijos neskiria nuo veiksmo, todėl vartoja neįprastus terminus, pvz.: *czesas dabar esus* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 16, *czesas dabar esąs* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *czesas praejės pabajktas* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *czesas praejės nepabajktas* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *czesas ateijnąs užbajgtinas* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16, *czesas busęs (atejnąs)* KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 16. P. Bendorius perėmė J. Jablonskio terminus, pvz.: *perainamasis laikas* „esamasis laikas“ BVŽ 1905 72, *pereitasis laikas* „būtamasis kartinis laikas“ BVŽ 1905 72, *pereitasis paprastasis laikas* „būtamasis dažninis laikas“ BVŽ 1905 72 (įprastas čia tik *būsimasis laikas* BVŽ 1905 72). Visiems jiems taikomas *vientisinio laiko* BVŽ 1905 72 terminas. J. Jurginis, be įprastinių terminų *bendratis* JLR 56, *esamasis laikas* JLR 53, *būtamasis kartinis laikas* JLR 53, *būtamasis dažninis laikas* JLR 53, *būsimasis laikas* JLR 53, dar vartoja ir *sudurtinio laiko* JLR 56 terminą.

Elementoriuose (dažniausiai XX a. pirmųjų dešimtmečių) pateikiama ir šiek tiek žodžio dalis įvardijančių terminų, pvz.: *šaknis* BS 1929 (1931) 111, *priešdėlis* BVŽ 1905 91, AG 87, *galūnė* BS 1929 (1931) 111, BS 1953 69, AG 87, *pabajga* „galūnė“ KSzP 1862 [1887] 15, 1862 [1896] 17.

SKYRYBOS TERMINAI

Skyrybos terminai dažniausiai pasitaiko elementoriuose, išleistuose iki XX a. pradžios. Dabartiniai terminai *skyryba*, *skyrybos ženklas* ar kiti šias sąvokas įvardijantys terminai elementoriuose nevartoti.

Skyrybos ženklus įvardijančių terminų inventorių sudaro gimininiai *skyrybos* (o tiksliau – *rašto*) *ženklų* terminai ir rūšiniai konkrečių skyrybos ženklų pavadinimai.

Rašto ženklų sąvoka elementoriuose apima ne tik dabartinius skyrybos, bet apskritai rašto (ir spaudos) ženklus. Dažniausiai visi ženklai kartu įvardijami vienu terminu, o konkretų žodinių pavadinimą turi tik skyrybos ženklai, kiti pavaizduojami grafiškai. Gimininė rašto ženklų sąvoka buvo įvardijama ir vienažodžiais, ir dvižodžiais terminais. Vienažodžių yra buvę lietuviškų, pvz.: *Žymėle* WNP 1808 14, *žimele* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 15, *žymelis* LKK 1864 [1892] 6, *raštženklis* AME 14, ir skolinių, pvz.: *snokas* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 15, arba *znokas* KSzP 1862 [1887] 13, 1862 [1896] 15. Iš dvižodžių minėtini terminai *Skaitimo Žymėla* WNP 1808 15, *ženklas rąszimo* NMS 8, *žynklas rąszyma* MSMW 3, *raszto žėklas* DA 7, *žinklas rašima* JA 23, *ženklas raszliavos* SLP 10, *rasztiškas ženklas* SLL 1904 1, ŠE 30, *rasztiškejās ženklas* BDE 13, *rašto ženklas* TL 71.

Elementoriuose vartojami labai įvairūs dabartinių skyrybos ženklų įvardijimai. Dabartinis *taškas* AME 14, DAP 1906 2, TL 71, VŽ 1923 79, 1937 71, MVD 63, VR 1929 76, 1936 71, BSE 68, AV 55 buvo vadinamas terminais *spuogis* DA 8, *taszkelis* [wienas] KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, *punktas* AME 14, *kruopele* DAP 2, *kruopute* DABC 1919 40 (trys pastarieji terminai LKŽ nepateikiami).

Dabartinį *kablelio* terminą elementoriuje vartojo tik M. Vasiliauskas VŽ 1923 79, kiti autoriai vertėsi kitokiais terminais, pvz.: *ilsis* DA 8, *užbrežims* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15 (nepatekęs į LKŽ), *brieželis* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, arba *skirmelis* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, *ženklas trumpo perstojimo* BA XXI, *skirmelis* AME 14, TL 71.

Įvairiais terminais buvo įvardijami ir kiti skyrybos ženklai, pvz.:

kabliataškis (*ilsuns* DA 8, *tarpininks* KSzP 1862 [1887] 19, 1862 [1896] 15, arba *taszkelis su skirmelė* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, *ženklas ilgesnio sustojimo* BA XXI, *taškas su skirmelė* AME 14, TL 71);

dvitaškis (*dwispougis* DA 1842 8, *du taszkelej* KSzP 1862 [1887] 14, 1862 [1896] 15, *dwi kruoputes* BA 1898 XXI, arba *ženklas greito sustojimo* BA XXI, *dutaškis* AME 1906 14, TL 71);

daugtaškis AME 14, TL 71 (*dasipratimas* BA XXI);

klaustukas (*Kláusimo žymėlė* WNP 1808 14, *klausinis* DA 8, *žime klausimo* OE 35, *ženklas klausima* KSzP 1862 [1887] 14 (*ženklas klausimo* KSzP 1862 [1896] 15), *ženklas klausimo* BA XXI, *klaustinis ženklas* AME 14, TL 71);

šauktukas (*Iszszaukimo Żymélē* WNP 1808 14, *dejà* DA 8, *żēme szUukimo* OE 35, *surikima suszukima* ženklas KSzP 1862 [1887] 14 (*surikimo suszukimo* ženklas KSzP 1862 [1896] 15), ženklas *szaukimo* BA XXI, *klyksninis* ženklas AME 14, *jausmininkas* TL 71 (pastarasis žodis LKŽ pateikiamas be termininės reikšmės); *skliausteliai* (*sukeistuwas* BA XXI, *kabeliai* AME 14, arba *kaiščiai* AME 14 (į LKŽ patekęs tik pastarasis);

kabutės (*swetżōdis* DA 8, *svetimžodis* AME 14, TL 71);

brūkšnys (ženklas *suskyrimo dwieju žodziu* BA XXI, *tilėjimo* ženklas AME, 14 arba *pauza* AME 14, TL 71, *tylėjimo* ženklas TL 71);

brūkšnelis (ženklas *perkelimo widożodzio* BA XXI, *perdēlis* TL 71 (LKŽ nepateikiamas);

apostrofas (*raukys* DA 8, *grypšta* AME 14 (LKŽ nepateikiamas), arba *apostrops* AME 14).

IŠVADOS

1. Elementoriai buvo pirmieji lietuviški leidiniai, kuriuose pradėta kurti ir vartoti lietuviška kalbos mokslo terminija.

2. Elementorių, kaip skaitymo ir rašymo vadovėlių, pobūdis lėmė, kad didžiąją juose vartojamos terminijos dalį sudaro fonetikos ir rašybos terminai, t. y. raidės, garsus, pagrindines jų klases ir rūšis įvardijantys terminai.

3. Morfologijos, skyrybos bei bendrieji kalbotyros terminai iš esmės vartojami tik XIX a. ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais išleistuose elementoriuose. Morfologijos terminų inventorių sudaro kalbos dalis bei pagrindines gramatikos kategorijas (linksnį, giminę, skaičių, laipsnį, laiką, nuosaką) įvardijantys terminai. Skyrybos ženklo sąvoka elementoriuose yra sudėtinė rašto ženklo sąvokos dalis. Visi rašto ženklai paprastai įvardijami vienu terminu, o konkrečius pavadinimus turi tik skyrybos ženklai.

4. Elementoriai atspindi dalies kalbotyros, ypač fonetikos ir rašybos, terminų raidą. Nors dažnas vėlesnių elementorių autorius buvo linkęs perimti iš kitų šaltinių (gramatikų, žodynų) žinomus terminus, bet yra ir tokių terminų, jų variantų ar reikšmės atspalvių, kurie kitur nerasti. Ne visi elementoriuose vartoti kalbos mokslo terminai yra patekę į „Lietuvių kalbos žodyną“.

5. Dabartiniai pagrindines kalbotyros sąvokas žymintys terminai nuosekliai pradėti vartoti pirmajame XX a. dešimtmetyje išleistuose elementoriuose.

Gauta 2002 01 22

Literatūra

1. Balašaitis A. Lietuvių kalbos fonetikos terminai. *LTSR MA darbai*. 1961a. Serija A. 1(10). P. 183–205.
2. Balašaitis A. *Lietuvių kalbotyros terminų istorija* (filol. m. kand. disert.). Vilnius, 1961b.
3. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
4. Gaivenis K., Keinys St. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa, 1990.

5. Karčiauskienė M. *Pradinio švietimo raida Lietuvoje XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje*. Kaunas: Šviesa, 1989.
6. Karčiauskienė M. Lietuviškų elementorių raida. *Lietuviški elementoriai*. Kaunas: Šviesa, 2000. [10]11– [75]76.
7. Ibid.
8. *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*. Vilnius: Mokslas, 1983.
9. Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje. *Pedagogikos darbai*. Kaunas: Šviesa, 1970. T. 4.
10. Lukšienė M. *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje XVIII a. antroje – XIX a. pirmoje pusėje*. Vilnius: Mokslas, 1985.
11. Simaška K. *Lietuviškų elementorių pedagoginiai ir metodiniai pagrindai (XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia)* (pedag. m. kand. disert). Vilnius, 1964.
12. Zinkevičius Z. *Senųjų raštų kalba. Lietuvių kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas, 1988. T. 3.
13. Zinkevičius Z. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a. Lietuvių kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas, 1990. T. 4.
14. Zinkevičius Z. Elementorių kalba. *Lietuviški elementoriai*. Kaunas: Šviesa, 2000. [94]95– [102]103.

Šaltinių santrumpos

- AG – Akmenskaitė-Ruzgienė E. Gintarėliai. Elementorius. Čikaga, 1970.
- AE – Elementorius su paveikslais, poteriais, katalikiškais katekizmais ir ministranturu kartu arba skyrioms be katekizmo, teip mažiems vaikeliams, kaip ir dideliems, trokštantiems išmokti skaityti ir rašyti. Parašė ir išleido kunigas Juozupas Ambraziejus. Vilnius, 1906.
- AL – [Akelaitis L.] Lamentorius arba pradžia mokslo sudeta mažiems vaikeliams. Vilniuja, 1860.
- AME – Mažesnis elementorius su poteriais, teip mažiems vaikeliams, kaip ir dideliems, trokštantiems išmokti skaityti ir rašyti. Parašė ir išleido kunigas Juozupas Ambraziejus. Vilnius, 1906.
- AS – Ambraška S. Skaitymo rašymo pradžia suaugusiems. Kaunas, 1941.
- AV – Akelis K. Pradinio mokymo vadovėlis suaugusiems. Kaunas, 1964.
- AZA – Ambraška J., Zobarskas S. Aušrelė. Elementorius ir pirmieji skaitymėliai. Paveikslus piešė Danutė ir Petras Tarabildai. „Tinka vadovėliu pradžios mokykloms“. Kaunas, 1935.
- BA – Abecėla arba pradze skaitimo del lietuwiszku waiku o ir del suaugusiu (Antras iszdawimas) Lietuweis gimem. Lietuweis numirsim, in amerykonus mes ne pavirsim. Su dejo ir savo kasztu iszdawe Dominikas T. Boczkauskas. Mahanoy City, 1898.
- BDE – Didžiasis Žemaiczių ir Lietuvos elementorius arba pradžios mokslo vadovėlys. Dėl vaikų ir jaunuomenės pritinkas. Su trumpu pareizskimu reikalingumo naujosios raszliavos, teipogi trumpai suglaustu Seno ir Naujo Įstatymo (Testamento) istoriję ir dadėjimu užduotinių, arba skaitlinio mokslo iszrokavimų. Kuremi teipogi atsiranda budas iszsimokinimo tarnavimo miszioms szventoms. Paraszytas per storonę Aleksandro Bendyko m-liejė Sałantų. Rįgoje, 1906.
- BE – Parašė Bitės [Petkevičaitė G.]. Pirmas rašto ir skaitymo mokslas. Elementorius. Vilnius, 1911.
- BLL – [Brunza M.] Lamentorjus lietuwiszkas dieł mažu wajku iszduotas per K. M. B. Suwałkuose, 1859. Lamentorius lietuwiszkas dieł mažu wajkelu o labjau dieł dydesniu

isduotas per K. M. B. Warszawa [Tilžė], 1862 [1878], 1862 [1886], 1862 [1887], 1862 [1888]

BPP – [Bytneris S.] Pradzia pamoksla del mazu weykialu. Idant mokitus pazint zimes raszta sudeima ir skeytima cionayg ira pridotas. Katechizmas maziasnis: arba trumpas izguldimas kiaturiu dayktu zmogui krikščioniszkamuy prigulinčiu su surinkimu ápe szwenta weciaria pona Jezusa Christusa teypag. Simtas trumpu. Pasakimu isz raszta szwenta ápe wiera ir pobazniste potam giesmeales ir małdos nobaznos wakarines rita pietu ir weciarios su skeycium baznicios ir prastu: surinktos del naudos surinkima lietuwiszka. Karaliauciuy M. DC. LXXX.

BPŽ – Busilas A. Pirmieji žingsniai. Elementorius. Kaunas, 1927.

BS – Busilas A. Sparneliai. II d. Antrasis abėcėlės koncentras ir pirmieji skaitymai. Kaunas, 1929, 1931.

BSE – Butanavičius V., Salatkienė A. Elementorius suaugusiems. Kaunas, 1953.

BVŽ – Vaikų žvaigždutė. Knygelė I ir II mokyklos skyriui ir vaikams pramokusiems skaityti (Pasiskaitymai ir pirminės gramatikos žinios). Sutaisė mokytojas P. Bendorius Vilnius, 1905, 1911.

ČPS – Čiplys A., Pupeikis S. Saulutė. Elementorius. Kaunas, 1945, 1947, 1949, 1954, 1959, 1962, 1964, 1969, 1972.

DA – [Daukantas S.] Abecieļa lįtuwiū – kalnienū ir žiamajtiū kalbos. Torinti sawiep. Małdas, tikybōs–istatimus, dōrybēs pamokslus, mistrenturą. Pasakās, patarlēs, senosēs ir nauiosēs gōdu rodbalsēs arba litarās, sō parodymō lykiaus arba skajtlaus ukįszkū, rimįszkū ir gōdįszkū žęklū. Petrapilie, 1842.

DABC – Damijonaitis J. ABC. Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis. Kaunas, 1921, 1925.

DAP – Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis. Sutaisė mokytojas Juozapas Domijonaitis. Varšavoje, 1906. ABC Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis. Sutaisė mokytojas Juozapas Damijonaitis. Dalis I. Chicago, 1919.

DE – Kalvarijiškis [Dundzila A.]. Dieve padėk! Elementorius su poteriais mažiems vaikeliams. Seinai, 1912.

ES – Esmaitis [Matijošaitis J.]. Sakalėlis (elementorius su skaitymėliais). Voronežas, 1918. Kaunas 1923, 1939.

GJV – Gylienė M., Jakubauskienė L. Vyturėlis. Kaunas, 1973, 1974, 1979.

GP – [Gimžauskas S.] Pradzomokslis lietuwiszko spaudraszco ir rankraszco su pridėjimu skaitmanio. Be to dar ir niekuriu kitu daiktu ira labai naudingu del waikelu ukininku artoju, negalenczu ing mokslus eiti. Parasze Endre Mainionis Lietuvis. Spaudimas pirmas. Warszowoje, 1862 [1888].

GV – Giedrius A. Vyturėlis. Kaunas – Marijampolė, 1936.

GWK – [Gaigalaitis V.] Waiku knįgele isz kuriōs lietuwiszki waikelei lengwei skaityti ir raszyti, prisakymus bei maldeles. iszsimokina. Su daug abrozdeliū. Tilžėje, 1906.

IŠ – Šviesa. Naujas elementorius ir pirmieji skaitymėliai. Lengviausias būdas išmukti skaityti ir rašyti. Sustatė Jonas Ilgūnas vaivadiškietis Kaune, 1924.

JA – Abeceļa arba lementorius dėl mažu vajkel'ų. Surašita par kunįgą Antaną Juškevičę. Wilniuje, 1863.

JDE – Didesis elementorius ir katakizmas arba trumpas mokslas wieros krikščioniszkos. Paraszitas par kun. Tadeusza Juzumowicze. Inspektoriu Warniu simunarios. Wilniuje, 1855, 1860.

JE – [Jakavičius L.] Abecėlė arba elementorius su poteriais, litanijomis ir katekizmais. Sudėstė kunigas L. iš I. Tilžeje, 1915.

JES – Jakučionis A. Elementorius suaugusiems. Kaunas, 1941, 1948.

JK – Jakucionis A. Kelias į šviesą skaitymo ir rašymo mokslas. Jei mokėsi rašto, tai ir daug žinosi, ir kitiems naujienų daug papasakosi. Vilnius, 1917, 1918. Jakučionis A. Kelias į šviesą skaitymo ir rašymo mokslas. Jei mokėsi rašto, tai ir daug žinosi. Kaunas, 1924, 1939.

JLR – Jurginis J. Labas rytas. Vadovėlis Amerikos lietuvių jaunimui. [Brooklyn], 1939.

JMV – Jakubauskienė L., Marcelionienė E. Vyturėlis. Kaunas, 1986, 1989, 1991.

JNZE – Naujas ziamajtiszkas elementorius su katekizmoms ir ministranturu. Iszduotas par kuniga Wincenta Juzumowicze. Wilniuj, 1864.

JTA – Jurgutienė V., Tomkytė L. ABC. Kaunas, 1957, 1963.

KE – Kareivio elementorius. Kaunas, 1930.

KNE – [Krikščiuikaitis A.]. Naujas elementorius. Vaikams dovanėlė. Parašė A – iš – B. Tilžė, 1901, 1907.

KPK – Pibelis arba knygeles, isz kuriu kudikei pamokinami, lietuwiszka bey wokiszka kalba skaityti, raszyti ir permanyti. Hand = Fibel für den littauisch = deutschen Schreib – Lese – Unterricht. Ven Gottfried Kerner, Präcentor in Lenkweten. Vierte Auflage. Gumbinen, 1882.

KSzP – [Kušeliauskas S. L.] Szkala pavargėlių siratų ir apie daugel kitų naudingų žinių. Wilniuje [Tilžė], 1862 [1887], 1862 [1896].

LE – [Laumenskis V.] Elementorius. Pirmoji vaikų knygelė. Parašė Ladislavas L. Vilnius, 1905, 1915.

LL – Lietuwiszkas lementorius ir poteriai. Wilniuje [Bitėnai], 1899. Bitėnuose, 1904.

LKK – [Legeckas P.] Katekizmai katalikiszki visureikalingiausi dėl vaikų ir žmonių praszcziokę su lementoriu ir ministranturu. Parasziti kuningo Žalvario. Vilniuje [Tilžė], 1864 [1892], 1864 [1903].

LVP – Lietuvio vaiko pradžiamokslis. Skaitymo ir rašymo knygutė vaikeliams su vaizdeliais. Vaizdelius piešė A. Žmuidzinavičius ir kiti. Vilnius, 1918.

MA – Malėnas I. A – žu. Čikaga, 1971.

ME – Mašiotas Pr. Ašakaičio abėcėlė. Kaune, 1921.

MEL – Malėnas I. Elementorius lietuviukui – lietuviukei netekusiems tėvynės. [Čikaga], 1961.

MI – Мокслась дель ишмókима руссишко – летувишкось громятось и артыметыкось, дель мокима жмóнишкоси шкалоси. Вилнюсь, 1868.

MIA – [Mikuckis S., Ivinskis L.] Абецеле жемайтишкай – лѣтувишка. Ишдôта пар исакима ю милестас виряўсioя редитоя шяўрес – вакаро шалѣс М. Н. Муравьова. Вилнюе, 1864.

MK – [Mažvydas M.] Catechismvsa prasty szadei, makslas, skaitima raschta yr giesmes del krikscztanistes bei del berneliu iaunu nauiey sugulditas. Karaliavczvi, M. D. XLVII.

MMLS – [Marcinskas (Martynaitis) M. P.] Mokslas letuwiszko skajtimo ir katechizmas arba mokslas kryszcioniszkas apėj artykułus wieros szwentos katalikiszkos. Per kuniga J. Dydyński paraszyta. Wilniuy, 1852.

MND – Murka J. Naujas darbas. Elementorius. Kaunas, 1934.

MR – Raktelis arba pradžiamokslis ėwangėliszkiems lietuwiu vaikams dėl lengwo iszsimokinimo geray skaityti ir raszyti, su gotiszkomis ir lietuwiszkay = lotyniszkomis raidemis. Pagrožintas su daugiaus nekaip 60 paweiksleleis (abrozeleis). Iszleido Naumieszcio mokytojjs F. Megnis. Tilžeje, 1913.

MSMW – Mokslas skajtyma dieł mažu wajku su mokslu kryszczjonyszku ysždut’s su pritarimu wiresnibys dwasyzskos. Wylniuje, 1838.

- MVD – Murka J. Vaikų darbymečiui. Elementorius. Kaunas – Šiauliai, 1927.
- MŠ – Marcelionienė E. Šaltinėlis. Elementorius. Kaunas, 1992, 1993, 1996.
- MŠA – [Malinauskaitė L., Šliūpas J.] Abėcėla ir taip mokintuvė dėl vaiku, sutaisyta A..ės ir SZ....o. „Suvienytomis sylomis ir proce be pelno!“. Tilže, 1886.
- NK – Nemokančių nė rašyti nė skaityti knygelė su daugel naudingų ir gražių pasiskaitymų. Mokykities rašyti ir skaityti, nereiks jums vargo matyti!... Ryga, 1910.
- NL – Naujas lamentorius su abrozeleis. [Tilžė, 1891, apie 1898, apie 1900].
- NLL – Naujas lietuviszkas lementorius su abrozdeleis del mažų vaikelių. Tilžė, 1908.
- NMS – Naujas mokslas skaitima diel mažū waykū Žemaycziau yr Lietuwos su 51 paweyksłays. Teypogi atsyrand czion wysokias reykalingas małdas, mokslas krykszczionyszkas yr ministratura par Kajetona Niezabitawski mokityni akademios Wilniaus. Wilniuje, 1824.
- OE – Elementarius arba lengwus mokslas skaytit Raszto Szwento. Lietuwiszkay del wayku lietuwniku. Par kunigu K. Olechnowicziau. Ape reykału moksło ir wieźliwu apsiejmu kalbiasieys paraszitas. Wilniui, 1858.
- P – Pionierius. Maskva, 1944.
- PE – Lementorius ir vaikų skaitymėliai. Išleido M. Paltanavičia. Worcester, 1914.
- PMD – Petraitis [V]. Mokykis ir dirbk. Elementorius pradžios mokyklai, 2-oji pataisyta laida. Maskva – Charkovas – Minskas, 1931.
- RK – Rinkūnas A. Kregždutė. I dalis. Elementorius, skaitymai, aplinkos pažinimas ir metodinės pastabos. Pagal naująją J. A. V. ir Kanados lituanistinių mokyklų programą. Torontas, 1956, 1963.
- S – Skaitytinnes. Karaliauczuje, [1870–1880]. Tilžėje, [apie 1876].
- Sa – Saulutė. Elementorius. Varšuva, 1964.
- SA – Vanagėlis [Sakalauskas] Ksav. Aušrelė. Skaitymo ir rašymo mokslas (Elementorius). I dalis. Mokykloms vadovėlis. Vilniuje = Kaune, 1918–1927.
- SD – Vanagėlis [Sakalauskas] Ksav. Dovanėlė. Skaitymo ir rašymo mokslas. Elementorius ir pirmoji knygelė. Vilnius, 1909.
- SE – Naujas ir senas elementorius. Mokėtis labai lengvas. Su paveiksleliais. Parašė K. Strazdas. Vilnius, 1905, 1906.
- SKSR – Sk.[Skabeika] Kl. Kas skaito rašo duonos neprašo (Elementorius). Vilnius, 1909. Maskva, 1916.
- SLL – [Staugaitis L.] Lietuwiszkas lamentorius del mažu wajkeliu. O labiausej del augusiuju. Naujej iszduotas ir ajszkej perwejzetas per K. L. S. Wilniuje [Tilžė], 1879 [1888], 1879 [1894], 1894 [1897], [Čikaga], 1904.
- SLP – [Sereika F.] Lietuwiszkas pradziomokslis mažiems vaikams auksztaiczų ir žemaiczų lietuvių. Pilnai surėdė ir iszleido K. P. S. Spaudimas pirmas. Wilniuje, 1896.
- SMA – Skabeika Kl. „Mano akiniai“. Skaitymo ir rašymo mokslas. Tilžėje [Kaunas, 1919].
- SP – Pradziomokslis sudėtas Lietuvos jaunumenei. Išmok skaityti, išmok rašyti, geriaus mokėsi savę išganyti. Sustatė A. Smilga. St. Peterburgas, 1905.
- SPŽ – Skabeika Kl. Pirmieji žingsniai. Skaitymo ir rašymo pradžios mokslas su 57 piešiniais pieštais dailininkų: V. Bičiūno, P. Galaunės, P. Rimšos, A. Varno ir A. Zikaro. Petrapilis, 1916.
- ŠE – [Šveikauskienė M.] Mažas lietuviškas elementorius. Parašė Viršila. Vilnius, 1905.
- TL – Naujusias lietuvių lementorius arba skaitymo ir rašymo pradžiamokslis lietuvių parapijų mokykloms šiaurinėje Amerikoje. Sutaisė S. P. Tananeviče. Chicago, 1908.

TS – J. T-nas [Trinkūnas]. Spindulėlis skaitymo ir rašymo pradžiai elementorius. I dalis. Šiauliai, 1925, 1926. J. Trinkūnas. Spindulėlis skaitymo ir rašymo pradžiai elementorius. I dalis. Šiauliai, 1928, 1929, 1930. Kaunas, 1932.

VE – Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas. Parašė P. Višinskis. Šviesa ir mokslas – tai mūsų galybė. Vilniuje, 1910.

VR – Gerutis [Vasiliauskas. M]. Rūtėlė. Elementorius ir pirmieji skaitymėliai. Tinka vadovėliu ir pradžios mokykloms. Kaunas – Marijampolė, 1930, 1936. Vilnius – Kaunas – Marijampolė, 1940.

VŠ – Šaltinėlis. Elementorius. Parengė Juozas Vaina. Warszawa, 1958.

VŽ – Vasiliauskas M. Žibutė. Elementorius ir skaitymėliai. Kaunas – Vilnius, 1923, Kaunas – Marijampolė, 1926, 1937.

WNP – [Weiss J. G.] Naujas pibelis arba knygelės iš kurriū kudikei gal issimokintis boksztawus pažint, jūs sudėti, ir išz knygū skaityti. Karaláuczuje, 1808. Königsberg, 1877.

WNLF – [Weiss J. G.] Naujas lietuviszkas fybelis arba knygeles, išz kuriu kudikei gal išsimokinti lietuviskai skaityti bei raszyti. Du o du yr' keturi, tai suskaitysiu, raszyti žodžius išsimokysiu; jei tik norėsiu tai išsipildys busiu galinczius ir busiu didis. Bitėnai, 1897.

ZA – Zobarskas S. Aušrelė. Elementorius. Hamburge, 1946. Tübingene, 1948. Stamford, 1952.

ŽA – [Žilinskas T. F.] Абецеле лїтувишкай – русишка дел наудос лемэнторишку моклинийчю судета но каммиссиюс рундавос публично апшвїтимо ир палей пастанавийима комитето реданчю каралистее ленку ишспаўста. Варшава, 1865.

Nuorodos

¹ Gotiškais rašmenimis išspausdintos elementorių antraštės bei juose vartojami terminai šiame straipsnyje perrašomi lotyniškais rašmenimis. Kitais atvejais stengtasi išlaikyti originalią antraščių rašybą.

² Išleistų iki XX a. ir išlikusių iki šių dienų (žinomų) lietuviškų elementorių skaičiuojama apie pusantro šimto (įskaitant visus kartotinius leidimus).

³ Autoriui maloniai sutikus pasinaudota straipsniu, kuris bus spausdinamas Lietuvių kalbos instituto tęstinio leidinio „Terminologija“ aštuntajame numeryje.

⁴ Dalyje šios grupės elementorių dauguma terminų vartojama mokytojams skirtose metodinėse pastabose.

⁵ Čia nepateko neišlikę elementoriai ir pradžiamoksliai kitataučiams. Be to, medžiaga šiam straipsniui nebuvo renkama iš elementorių, saugomų ne Lietuvoje.

⁶ Terminus ir šaltinius stengtasi pateikti chronologine tvarka, išskyrus tuos atvejus, kai greta pateikiami terminų variantai ar tą tvarką lemia kalbėjimo kontekstas. Jei terminas pateikiamas tik iš vieno šaltinio leidimo, tai leidimo metai nenurodomi, jei iš kelių leidimų, tai po šaltinio sutrumpinimo nurodomi leidimo metai, o po to – puslapio numeris. Sutrumpinimas Vršl. reiškia, kad terminas išspausdintas leidinio viršelyje, o Pršlp. – priešlapyje. Romėniški skaitmenys rodo nenumuotus elementorių puslapius.

⁷ Kalbotyroje ilgą laiką buvo laikomasi antikinės gramatikų tradicijos, t. y. neskiriami rašybos ir tarimo dalykai. Lietuvių kalbotyroje garso ir raidės sąvokos pirmą kartą išskirtos G. Ostermejerio gramatikoje „Neue littausche Grammatik“ (1791) (plačiau žr. Balašaitis, 1961a: 194–184 ir Balašaitis, 1961b: 67).

⁸ „Palyginti su raide rašmuo suprantamas kaip bendresnis terminas – garso grafinis ženklas. Pavyzdžiui, rašmenys *dz*, *dž*, *ch* lietuvių kalbos rašyboje žymi vieną garsą ir rašomi dviem raidėmis“ (Gaivenis, Keinys, 1990: 167)

⁹ Gali būti, kad šis terminas išspausdintas su korektūros klaida ir žodžio pradžioje praleista raidė *s*.

Gita Kazlauskaitė

LINGUISTIC TERMS OF LITHUANIAN ABC BOOKS

S u m m a r y

In this paper linguistic terms in Lithuanian ABC books of the 16th–20th centuries are discussed. The ABC books laid the foundation of Lithuanian terminology of linguistics. The biggest part of generally used terms is phonetic terms, *i.e.* terms that name letters, sounds, the main classes and species of them. The character of the ABC books as reading and writing manuals predetermined it. Terms of morphology, punctuation and orthography are used only in the ABC books that were published in the 19th and at the beginning of the 20th century. The majority of morphological terminology consists of terms that name parts of speech and the main grammatical categories (case, gender, number, degree, tense, mood). The ABC books reflect the development of part of linguistic, especially phonetic and orthographic, terms. Although many authors of the ABC books used known terms from the other sources (grammars, dictionaries), there are such terms, their variants and shades of meaning that are not found anywhere else. The main presently used linguistic terms appeared in the ABC books in the first decade of the 20th century.